

Олена Леонтович

ШУЛЬГІНИ

батьки, діти, онуки

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

УДК 82-312/6

ББК 84-4

Л 47

Леонтович О.В.

Л 47 Шульгини: батьки, діти, онуки/О.В. Леонтович. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. — 96 с. +16 с.: іл.

ISBN 978-966-10-2398-6

Книжка розповідає про життя і діяльність трьох поколінь родини Шульгинів, славних представників українського старшинсько-козацького роду, які самовіддано працювали задля Батьківщини, жили нею і далеко за її межами свято зберігали образ України у душі.

Видання розраховане на широке коло читачів.

УДК 82-312.6

ББК 84-4

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

ISBN 978-966-10-2398-6

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2012

*Моїм дорогим сестрам у других
Наталії і Марії з роду Шульгинів
присвячую з любов'ю*

ВІД АВТОРА

*К*оли називають інтелігентні родини свідомих українців кінця ХІХ століття, то ніколи не згадують про Шульгинів. Так, ніби їх і не було. Може, через незнання? Звісно, мало відомостей є про цю родину. «Спогади» Олександра Шульгина в Україні не видавалися. Тому й публікації, що трапляються, містять, на жаль, і неточності, і похибки. Намагаючись заповнити білі плями, виправити допущені помилки і завершити розпочаті нариси про представників цієї української сім'ї (див.: Леонтович О. Осінні соняшники. — К., 2003), пропоную зацікавленим читачам познайомитися з трьома поколіннями Шульгинів. Сподіваюся, це допоможе тим, хто прагне більше дізнатися, якими були наші попередники і що вони заповідали наступним українським генераціям.

А вони передали багато чого: чесність, високу моральність, людяність, вірність слову — все те, що зветься порядністю. А ще плекали в собі негучне почуття патріотизму, зберігали ідеали відданості українській ідеї протягом усього життя. Бо це були люди, не вдатні до переступів, які працювали для громади, для України без упину, не дбаючи про власні вигоди. Вони вдавалися до вчинків, може, вже й не зрозумілих у наш прагматичний час,

та для них природних. І якби їх не було, то, можливо, й перевівся б унівець той гумус душі, на якому проростають високі почуття.

Отже, родина Шульгинів: батьки, діти, онуки.

Яків Миколайович і Любов Миколаївна Шульгини належали до тих інтелігентів, громадських діячів, які були активними учасниками українського національного відродження в останній чверті ХІХ століття. Він — педагог, історик, меценат; вона — народна вчителька, що стояла біля витоків рідної школи. Обидва — культурно-громадські діячі за покликом душі. У стінах домівки Шульгинів серед моря зросійщеності завжди звучала лише українська мова. Вони дали своїм дітям — Надії, Олександрю, Володимирю, Миколі — таке суто національне виховання, що буремного 1917 року ті вже готові були до творення самостійної Української держави.

Надія продовжила справу батьків, була серед організаторів Першої української гімназії імені Тараса Шевченка (1917), із завзяттям працювала у математичній термінологічній комісії. Автор першого підручника з математики для шкіл Наддніпрянщини.

Старший син Олександр — перший міністр закордонних справ УНР, батько української дипломатії, вчений-історик. Середульший, Володимир, надія української науки, без вагань віддав своє життя під Крутами за свободу Батьківщини. І наймолодший Микола теж прислужився українській громаді.

Доктором філософії, вченим-філологом, відомою громадською діячкою стала онука Шульгинів Наталія, яка, продовжуючи родинну традицію, багато років працювала на освітянській ниві та у вищих навчальних закладах.

Про тих, хто поклав свою цеглину в підмурок сучасної незалежної України, йтиметься в цій книжці, якій вперше подано спробу висвітлити їхні життя і діяння, освячені любов'ю до Батьківщини.

Тому такі вчасні і слухні слова відомого кіровоградського краєзнавця Володимира Боська: «Безперечно, історія родини Шульгинів, яка стільки зробила для України, заслуговує монографічного дослідження».

Моя сердечна вдячність дорогій сестрі Марії Іщук за надання відомостей про рідних, спогадів і статей її мами, Надії Шульгиної-

Іщук, світлин з родинного архіву, за всі поради й уточнення під час праці над цією книжкою та за дружню підтримку.

Щиро дякую сестрі-кузині Наталії Іщук-Пазуняк, яка ще на початку 1990-х років подарувала збірник «125 років київської української академічної традиції (1861-1986)» та «Збірник на пошану Олександра Шульгина» і тим дала можливість дізнатися про рідних, своїх дідів та прадідів, братовій Лідії Шульгиній за спогади і фотографії, Дмитрові Малакову, Віктору Самородову, Миколі Цимбалюкові за відомості, Юрію Кузьменку за гречну послугу в уточненні.

БУВ СВІТЛОМ НЕ ЛИШЕ ДЛЯ УЧНІВ

Ми просто йшли,
У нас нема зерна неправди за собою
Тарас Шевченко

*Б*ільшовицька доба прірково відділила кілька поколінь від попередників, тих, хто прокладав шлях до національного відродження. І тільки тепер стають знаними їхні імена. Одне з них — Яків Шульгин¹.

Михайло Драгоманов назвав його замолоду «ангельским юношею». І такою світлою постаттю цей українець залишився в пам'яті сучасників.

Народився він 19 лютого 1851 року в Києві в сім'ї Шульгинів, Миколи і Марії (з роду Рудиківських).

Про походження цього роду, на жаль, немає точних даних, мабуть, і через несприятливі сімейні обставини (а саме ранню смерть батьків, яка переслідувала не одне покоління різних гілок цього роду), що порушувало сув'язь поколінь.

Тож варто розглянути версії та припущення.

Яків Миколайович Шульгин не міг почути про свій рід від батька тому, що той помер, коли сину було три-чотири роки, а мати, коли синові виповнилося 6-8 років. У такому віці, звісно, ще не посвячують серйозно в питання роду. Залишається загадкою, чому Яків Миколайович не розпитував свого дядька Віталія Шульгіна², в сім'ї якого вирости і він, і його три сестри, ще до «ідейно-національного розриву», тобто не цікавився своїм родоводом в юності. Адже інтерес до коренів у ті часи прокидався не в зрілі роки. І дядько Віталій тоді ще був для нього авторитетом, бо саме під його впливом обрав предметом своєї професії історію.

Василь Шульгин (1878–1976), син Віталія Шульгіна, теж не міг отримати відомостей про рід, бо народився у рік смерті свого батька. Останній чомусь не склав родового дерева.

¹ Прізвище Якова Шульгіна та його дітей пишеться відповідно до орфографії української мови; прізвище русофіла Віталія Шульгіна і його нащадків відповідає правилам російської граматики.

² Збірник на пошану Олександра Шульгіна. Париж-Мюнхен. — 1969. — С.227

Олександр Шульгин у своїх «Спогадах» пише: «Родина Шульгиних оселилася в Києві десь (курсив тут і далі мій. — О.Л.) на початку 19 століття. Звідки вона прийшла? *На жаль, газрад не знаю*»³... Закінчення цього речення — вже припущення: «...але певне вона була старшинського походження та мала якийсь маєток на Полтавщині». Зауважимо, що припущення ці не обґрунтовані. Тому додає: «Але це все більш моєї здогади». Далі він пише: «Дід батька був військовий, трохи розбагатів, здобув як офіцер «дворянство» та певно від того часу став «Шульгиним», бо «первісне було *начебто* Шульга», ще цим прізвиськом і підписувався та розмовляв українською мовою. Він же купив у Києві досить велику садибу на розі Караваєвської та Кузнечної вулиць (тепер Жилянська і Антоновича. — О.Л.).

Ці цитати наводить і проф. Олександр Оглоблин у статті «Предки Олександра Яковича Шульгина». Він вміщує у своєму викладі ще кілька припущень, які не наводжу, бо вони, вважаю, не заслуговують на серйозну увагу, а охочі можуть звернутися до «Збірника».

Нещодавно мене розшукав киянин Віктор Артемович Шевченко, який по жіночій лінії належить до роду Шульгинів. (Його мати померла, коли синові виповнився рік. І це вже, мабуть, не збіг, а рок). Він зацікавився родоводом уже дорослим, що характерно для нашого покоління, і почав наполегливо та ретельно досліджувати, працюючи в архівах, залучаючи енциклопедії, різні інші джерела. Докази у нього як прямі, так і опосередковані. Пропустимо його докладну розповідь про історію вибудови родового дерева і перейдемо до конкретних даних.

Отже, за версією В. Шевченка, засновником роду був Яків Тимофійович Шульгин (1797–1862), купець 3-ї гільдії з Костроми (у Оглоблина теж присутні російські версії походження цього роду), який у пошуках кращої долі, як пише В. Шевченко, через Калугу, Ніжин, Бессарабію дістався Білої Церкви, де «для нього знайшлися торгові справи при графині Олександрі Василівні Браницькій⁴» завдяки двоюрідному братові Івану Шульгинові, урод-

³ Там само. С. 71.

⁴ Шевченко В. Дещо про родовід Шульгиних. — Рукопис. — С. 1.

женцю Костромської губернії, викладачеві Царськосельського ліцею. Яків Шульгін став інтендантом російської армії, одержав чин офіцера і дворянський титул. Розбагатівши, купив кілька будинків в Білій Церкві (деякі збереглися до сих пір), а згодом і будинок у Києві на розі вулиць Кузнечної та Караваєвської.

У Якова Шульгіна було чотири сини: Іван (1819–1871), Микола (1820–1855), Віталій (1822–1878), Григорій (1830–1862). (Григорій — прадід Віктора Шевченка.)

Його другий син, Микола служив чиновником для особливих доручень при генерал-губернаторі Д. Бібікові в Києві. Він є батьком Якова Шульгіна. Помер, коли його сину, названому, безумовно, на честь діда, виповнилося лише 3-4 роки. Матір Якова Миколайовича, як виявив В. Шевченко, звали Марія, походила з роду Рудиківських. Її батько Євстафій Рудиківський, лікар і поет, у складі Томського піхотного полку брав участь у війні 1812 року, пройшов всією Європою аж до Парижа, був знайомий з декабристами Трубецьким, Лорером, Поджіо та іншими. Одного разу в дорозі лікував від лихоманки О. Пушкіна.

Шевченко подає і роки народження сестер Якова Миколайовича Шульгіна: Надії (1848), Олександри (1853), Віри (1855).

Прийmemo до відома ці версії та повернімося до Якова Миколайовича.

Вихованням і освітою небожів-сиріт опікувався дядько, Віталій Шульгін, професор всевітньої історії у Київському університеті, згодом редактор сумнозвісної газети «Киевлянин» (за твердженням доктора філософії Наталки Іщук-Пазуняк, онуки Я. Шульгіна, ця газета стала українофобською за редактора Д. Пихна). Дядько ретельно виконував обітницю, дану братові перед її смертю, і добре дбав про дітей.

Яків Шульгін закінчив Другу київську гімназію із золотою медаллю. До речі, навчався він в одному класі з кузенем Володимиром Щербиною, а також Володимиром Науменком, майбутнім свояком, бо той одружився з його сестрою Вірою. Обидва Володимирі стали відомими педагогами та істориками і друзями Якова на все життя.

Отже, під впливом Віталія Шульгіна Яків Миколайович обрав фах історії. Під час навчання в Київському університеті відчув ве-

лику повагу до професорів Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова.

М. Драгоманов тоді був у розквіті сил. Освічений, енергійний, дотепний, перейнятий передовими ідеями, він викликав захват у молоді. Під керівництвом же В. Антоновича Яків добирав в архівах матеріали з історії Давнього Сходу та походження релігій.

Після закінчення університету Я. Шульгин деякий час, за радою професора М. Х. Бунге, викладав у початкових школах. Отримавши спадок (15 тис. золотом), виділив його шосту частину на продовження освіти, а з решти утворив фонд для народних шкіл. Та наспів Емський указ, а М. Драгоманов, який уже перебував у Швейцарії, потребував коштів для видання часопису «Громада». І Шульгин, утративши надію відкрити українські школи, без жодних вагань передав ці гроші М. Драгоманову на видавничу діяльність.

1876 року Яків їде за кордон продовжувати студії. У Відні знайомиться з галицьким товариством Віденська «Січ», стає його членом і саме там, у галичан, вчиться розмовляти українською мовою. Далі переїжджає до Женеви, де тісно співпрацює зі своїм учителем, пише для «Громади».

Можливо, тут він і отримав титул «ангельського юноши» як за вдачу, так, безперечно, і за те, що нічого не шкодував задля української справи. Під час перебування в Парижі Я. Шульгина було заарештовано на мітингу, де виступав Віктор Гюго і сталися заворушення. Його ув'язнили в тюрмі Santé. За дивним збігом обставин, у 1941 році німці саме в цю в'язницю кинули його старшого сина Олександра та онука Ростислава.

Після повернення в Україну Яків Шульгин зо всім запалом молодості віддався педагогічній роботі в київській та одеській гімназіях, праці у Старій Громаді, що на чолі з В. Антоновичем об'єднала свідому українську інтелігенцію (її членом він став ще за навчання в університеті), співробітництву з газетою «Киевский телеграф», де вів закордонний відділ. Він був тоді надзвичайно енергійний, як зауважує Н. Іщук-Пазуняк, «діяльний на громадському полі — охоче виголошував промови, писав публіцистичні статті». За дорученням громади був зв'язковим з М. Драгомановим.

В Одесі з ним сталася пригода, що трагічно позначилася на його подальшому житті. Разом з Іродіоном Житецьким і Василем Мальованим Шульгин збирався видавати нелегальну українську газету. Вони придбали і сховали друкарську машину. Та їх, хоч і випадково, викрили, заарештували і 1879 року без суду вислали на п'ять років «етапним порядком» углиб Сибіру, до Єнісейська. Завдяки наполегливим клопотанням сестри — Олександри Миколаївни — Шульгин перебув там на рік менше. Але тяжкі умови життя і клімату, п'ятимісячне сидіння в одиночці (Шульгіна звинуватили у допомозі Мальованому втекти), яке йому було дуже важко витримати психологічно, підірвали і без того не дуже міцне здоров'я.

Повернення Якова Шульгіна було для старогромадівців подією. На першій зустрічі в оселі В. Антоновича він, опинившись у центрі уваги, як згадував Дмитро Антонович, багато розповідав пригод із свого заслання. І запам'ятався лагідним, з ясними променистими очима.

Після повернення він став «неблагонадійним», тому академічна й педагогічна кар'єра були зламані.

Яків Миколайович мусив давати приватні уроки. До речі, висока репутація педагога дозволила працювати з дітьми відомого українського мецената Василя Тарновського.

Водночас Шульгин не пропускав жодного засідання Старої Громади, займався громадською, літературною, науковою працею. «Біди не зламали його духовної енергії» (В. Щербина).

У середині 1880-х років у редакції «Киевской Старини» він знайомиться з курсисткою Київських вищих жіночих курсів Любов'ю Устимович, а 1887 року одружується з нею і знаходить в її особі не тільки кохану дружину, люблячу матір своїх дітей, а й відданого і вірного друга, людину, яка цілком поділяла його погляди щодо національної ідеї. Саме завдяки їй в родині панувала рідна мова.

Ці роки — найпродуктивніші у науковій праці історика. Свої дослідження Я. Шульгин розпочав ще за кордоном розвідкою про гетьмана Павла Полуботка («Киевская старина», 1890) (тоді ще і гадки не мав, що одружиться з його прапраонукою). У ній вико-

ристав як праці Олександра Лазаревського, Миколи Костомарова, Сергія Соловйова та інших попередників, так і першоджерела: Чернігівський літопис та Коломацькі чолобитні. Перебуваючи під впливом О. Лазаревського, який висвітлював Полуботка в негативних тонах, дослідник не спростовував його поглядів, але, будучи об'єктивним, визнав патріотичною політичну діяльність наказного гетьмана, підкреслюючи безкорисливість в обстоюванні українських інтересів.

У головній своїй праці «Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам» («Киевская старина», 1890) Я. Шульгин характеризує це повстання як рішучий протест селянських мас проти великих утисків у політичній, релігійній та суспільній сферах — запровадження кріпацтва, тяжких умов життя тощо.

На основі аналізу Коденської Книги, яка містила свідчення підсудних учасників повстання або причетних до нього людей в польській військово-судовій комісії, автор спростовує упереджену інтерпретацію польських істориків про жорстокість заради жорстокості.

Як об'єктивний дослідник, Шульгин не замовчує наявності у повстанні і грабіжницьких та розбишацьких елементів, що є звичним явищем і зазвичай трапляється під час великих заворушень.

Дослідник водночас відкидає домисли попередніх авторів і про звирячу лють уманської різні, і про оборону лише самої віри, і про те, що ініціатором повстання був царський уряд. За твердженням автора, це був народний вибух проти гноблення, організований виступ селян, що мали своїх ватажків у різних містах — Умані, Радомишлі, Білій Церкві — і очільника Максима Залізняка. Як розважливу людину характеризує Шульгин Семена Неживого, ватага з Чигирина. Пише і про партизанську боротьбу. До речі, самі повстанці не називали себе гайдамаками. Так охрестили їх поляки, використавши корінь турецького слова «haydut», що означає «розбишака, ворохобник».

Ця докладна монографія, яка складалася з п'яти розділів, була написана за методикою історичної школи професора Володимира Антоновича.

Я. Шульгин гідно відповів на критику польського історика Тадеуша Кожона, котрий дуже негативно поставився до його історичної оцінки Коліївщини, статтею під назвою «Правда о Колювщине польского историка г. Кожона». У ній аргументовано захищав своє трактування протесту народу, його партизанської війни проти національного, соціального й релігійного гніту.

Розвідка про шкільництво на Правобережжі у середині XVIII століття була ніби даниною його педагогічним уподобанням. Відомі також інші праці Якова Шульгина, друквані в «Киевской старине».

Не маючи доступу до викладацької діяльності (випадкові та мізерні заробітки від приватних уроків не могли забезпечити родини), не уявляючи себе на утриманні дружини, яка отримала достатній посаг, Яків Миколайович погоджується на пропозицію колишнього свого професора, а на той час міністра фінансів М. Бунге, зайняти посаду контролера державного банку в Єлисаветграді (ще й досі Кіровоград). Він опанував незнайому для себе справу, і сім'я Шульгинів 1894 року замешкала на новому місці.

8 серпня священик Успенського собору привів Я. Шульгина до присяги. Позаяк він ставився до роботи відповідально, виконував її ретельно, то 19 вересня 1895 р. його, спадкового дворянина, було затверджено в чині губернського секретаря, секретаря зі старшинством, 14 травня 1896 р. нагороджено орденом Станіслава IV ст., а 24 листопада 1896 р. — срібною медаллю на Олександрівській стрічці.

Та ця праця була чужа людині, історичні уподобання якої лежали далеко від чиновництва. Все ж і тут, як вважає історик С. Шевченко, Яків Миколайович певною мірою працював. Так, наприклад, з елисаветградським періодом він пов'язує історичний нарис Я. Шульгина «Україна після 1654 року», який став наслідком зацікавлень дослідника різними періодами історії України, що про нього він писав так: «Маючи намір простежити, як і в чому політика московсько-петербурзьких сфер не відповідала бажанням українців, ми передивимось крок за кроком головні моменти в політиці й діяльності цих володарів щодо України від 1654 р. аж до повного розквіту центрального напрямку за Катерини II».

Автор розглядав також суспільні відносини і в церковно-релігійній площині, підкреслюючи відмінності між українською Церквою, де був соборно-правовий демократичний підхід в обранні ієрархів духовенства, і московською, в якій панували авторитаризм і централізація. Праця через свою гостроту була опублікована поза теренами Російської імперії — у Львові в «Записках НТШ» 1899 року під криптонімом «Л. Ч.». С. Шевченко, посилаючись на зауваження рецензента з «Київської Старовини» про те, що вона написана кілька років до цього, робить слушний висновок про написання її в Єлисаветграді.

Син Олександр у «Спогадах» зауважував, що батько якимось написав спогад про перебування в паризькій тюрмі і читав вдома гостям. Його було надруковано в «Літературно-науковому Віснику».

Та відірваний від друзів, соратників «Старої Громади», позбавлений можливості знайомитися із надбаннями київських бібліотек, він був змушений перервати наукову роботу. І це його дуже гнітило. А крім того, перебування в цьому провінційному місті було не до душі Якову Миколайовичу. Адже, безумовно, важко було жити в середовищі, яке складалося з чиновників та військових, або росіян, або зрусифікованих малоросів, з міщанства і ремісників, які розмовляли покаліченою рідною мовою. В службовому оточенні «не було ані одної дійсно інтелігентної людини, з якою можна було б одвести душу... не було нікого, хто б цікавився українською справою, а багато серед них було зайд з півночі», — писав Олександр Якович і продовжував: «Єлисавету [Єлисаветград] батьки не любили. Батько був сумний. Сумна була й мама. Велику роллю відіграло нудне життя в Єлисаветі...»

Проте й там склалося коло ідейно близьких людей: Лашенків, Тулубів... Цікаво було Якову Миколайовичу спілкуватись із Володимиром Ястребовим, теж істориком, провідним дослідником минувшини краю. Його пам'яті Яків Шульгин присвятив статтю, надруковану у «Записках» НТШ 1899 року. Та особливо зворушливою для нього стала зустріч із другом молодості, лікарем Опанасом Михалевичем, котрий, як і Шульгин, відбував заслання за громадську діяльність у Сибіру.

Зміст

Від автора	3
Був світлом не лише для учнів	6
Коли оживає історія	18
«Вона жила Україною і для України»	28
Надія — дочка Любові	34
Достойний нащадок славних пращурів	43
«Він був увесь — любов до України»	69
Услід за старшими він присвятився Україні	78
І доктор філософії, і державний секретар	81
Література	92

Для нотаток

Науково–популярне видання

ЛЕОНТОВИЧ Олена Василівна

ШУЛЬГИНИ

батьки, діти, онуки

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук, Марія Козяр*
Обкладинка *Світлани Радчук*
Комп'ютерна верстка *Нелі Домарецької*

Підписано до друку 2.03.2012. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Antiqua. Умовн. друк. арк. 5,58+(0,93 вкл.)
Умовн. фарбо-відб. 5,58+(3,72 вкл.).

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-19-66; 52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-2398-6

